

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Hakemli Dergi

Review of the Faculty of Divinity

Atatürk University

Yıl: 2003

Sayı: 19

Atatürk Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi - 25240/ERZURUM

Tel: 0442.2360951

Fax: 0442.2360953

e-mail: erilfak@atauni.edu.tr

BELÂGAT'TA ER-RUMMÂNÎ *

László TÛSKE- *Budapeşte*

Çev.: Okt. Dr. İsmail DEMİR**

Okt. Mustafa KAYA***

ÖZET

Bu çalışma, yazar László Túske'nin ar-Rummanî on Eloquence (Balâga) adlı makalesinin çevirisidir. Túske bu makalede, Mu'tezilî bir gramerci olarak tanınan Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Îsâ er-Rummânî (öl. 384/994)'nin belâgata ait özgün fikirlerini ve bu bilime katkılarını, en-Nuket fi I'câzi'l-Kur'ân adlı eserini göz önünde bulundurarak inceler. O, er-Rummânî'nin savunmacı belâgatından bahsederken karşılaştırmalara gider ve Aristoteles'in Rhetoric'inin içeriğiyle er-Rummânî'nin belâgat öğeleri arasındaki benzerliğe dikkat çeker. Neticede, er-Rummânî'nin belâgat anlayışının, Avrupai gelenekten bilinen belâgata ait eserlerden etkilense de, farklı ve özgün olduğunu ve örneğin Fahrüddîn er-Râzî, es-Sekkâkî, İbn Sinân el-Hafâcî, 'Abdulkâhir el-Curcânî gibi daha sonraki müelliflerce devam ettirildiğini ifade eder.

Anahtar Kelimeler: *er-Rummânî, en-Nuket, Belâgat, I'câz, es-Sekkâkî, 'Abdulkâhir el-Curcânî.*

* Bu yazı László Túske tarafından "ar-Rummânî on Eloquence (Balâga)"adı altında, *The Arabist Budapest Studies in ARABIC* adlı dergide (c. 15-16 (1995), s. 247-261), kaleme alınan makalenin çevirisidir. Çeviriyi gözden geçiren muhterem hocamız Prof. Dr. Süleyman TÛLÛCÛ Bey'e teşekkürlerimizi sunarız.

** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.

*** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.

ABSTRACT

ar-Rummānī on Eloquence (Balāga)

This study is translation of author László Túske's article titled ar-Rummānī on Eloquence (Balāga). In this article, Túske examines the original ideas referring to eloquence and contribution to this science of Abu'l-Hasan 'Alī b. 'Īsā ar-Rummānī (d. 384/994) became known as Mu'tazilite grammarian, by considering his work titled an-Nukat fī I'jāz al-Qur'ān. He makes comparisons while talking about ar-Rummānī's apologetic balāga and calls attention to the resemblance between contents of Aristotle's Rhetoric and ar-Rummānī's balāga elements. However, although his understanding of balāga was affected by the rhetorical works known from European tradition, it was different and original and was carried on by subsequent authors, e.g., Fakhraddīn ar-Rāzī, as-Sakkākī, Ibn Sinān al-Khafājī, 'Abdalqāhir al-Jurjānī.

Key Words: *ar-Rummānī, an-Nukat, Balāga, I'jāz, as-Sakkākī, 'Abdalqāhir al-Jurjānī.*

1 Son dönem tarihî ve sistematik araştırmalar, Kur'ân'ın eşsizliği (*i'cāzu'l-Kur'ân*) dogmasının sağlam bir şekilde İslâm'ın ilk dönemlerinde yerleşmiş olduğu gerçeğini doğrular (Grotzfeld 1969; Neuwirth 1983). "İ'cāz"ın sistematik tahlili, 8. yüzyıldan 9. yüzyıla geçerken, ancak rasyonel teolojinin (*kelâm*) gelişme döneminde başlatıldı. Bu çerçevede, Allah'ın, öznel peygamberlerini mucizeler göstermesi için gönderdiği teorisi geliştirildi ve böylece, tıpkı Mûsâ'nın mucizesinin sihir ve 'Īsâ'nınkinin iyileştirme olması gibi,

Muhammed'in mucizesi, yani onun peygamberliğinin alâmeti, Kur'ân olmuştu. 9. yüzyıl ortalarından elimize ulaşan, Kur'ân'ın gramatik ve stilistik özelliklerini, onun mu'ciz oluşunun esası olarak kabul eden kaynaklar mevcuttur. Bu kaynaklardan, bunların müelliflerinin vahyin algılanabilir olağanüstülüğünü açıklamaya çalışırken (Neuwirth 1983: 169-170), araştırmalarını edebî ürünlere, özellikle de şiir incelemelerine dayandırdıkları ortaya çıkmaktadır¹. 10. yüzyılda Kur'ân'ın i'câzına dair eserler (Curcânî, *Risâle*; Hattâbî, *Beyân*; Rummânî, *Nuket*), 8-9. yüzyılların ilâhiyat ve nübüvvet anlayışını özetlemiştir; onlar sadece, belâgat ve üslûba, yani edebiyata ait yönlerin aydınlatılmasına yoğunlaştılar. *İ'câz*'ın teolojik tahlili, yaklaşımın dilbilimsel, belâgat ve üslûba ait çizgileriyle birlikte korunmuştu.

Diğer yandan, 8. yüzyılın sonu ile 9. yüzyılın başı ve 9. yüzyıl; ortaçağ Arap edebiyatı açısından çok önemli bir değişimi beraberinde getirdi. "Çağdaşlar" (*muhdesûn*) diye adlandırılan (şairlerin) şiirleri, geleneksel edebî yapıların ve yaratıcı metotların değişimiyle sonuçlandı; bu şairler yeni edebî yapılar, araçlar ve metotlar öne sürdüler. 9. yüzyılın şiirsel hayatı, geleneksel ve yeni (*bedî'*) şiirin "resmen" yüzleştirilmesi olarak nitelendi. Aynı zamanda, geniş çaplı sentezci-açıklamacı bir faaliyet de vardı. Durumun hassasiyeti, bu yeni eğilimin seçkin temsilcilerinin eski Arap edebiyatı çalışmalarının toplanmasında, düzenlenmesinde ve halka elverişli hale getirilmesinde (Ebû Temmâm el-Buhturî) önyak oldukları gerçeğinde açıkça ortaya

¹ İlk dönemin pek çok müracaat eserinin sadece küçük parçalar halinde muhafaza edildiğini; ve/veya bazı ifadelerin, diğer meseleleri ele alan eserlerde tali derecedeki hususlar olarak görüldüğünü belirtmek önemlidir.

çıkmıştır².

Kur'ân'ın dilinin edebî açıdan incelenmesi, *bedî'* şiirin eleştirel kabulü ve geleneksel Arap şiirinin ortaya çıkarılması, hemen hemen eşzamanlı olarak gerçekleşti³. Belirli tarihsel olaylar, mahlûk olup olmama sorunsalı ve benzeri teolojik (*mu'tezile*) ve politik tartışmalar (*mihne* 'resmî soruşturma'nın başlatılmasıyla ilgili), Kur'ân'ın i'câzı üzerinde dilbilimsel tetkiki gerekli kıldı⁴. Edebiyatın fenomenlerini ve Kur'ân'ı araştırmaya yönelik girişimler ve yenilenen çabalar nedeniyle İslâm kültürünün gelişim dönemi diye adlandırılan çağ, yaklaşık ikiyüz yıl kadar sürdü (9. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar). Bu dönem boyunca seçkin bilginler, aşağı yukarı bu zamana değin, Arap edebiyatının estetik dilini tayin etmiş olan kavramsal çerçeveyi ve bir dizi belâgat metodunu formüle ettiler. Aynı ya da benzer meselelerle alâkalı çözümlerde, edebî çalışmalarla Kur'ân bilimleri arasındaki etkileşimden yeni bir bilimsel düşünce yapısı gelişmişti: *'ilmu'l-belâga* diye bilinen Arap belâgati şiir sanatı.

İslâm toplumu çatısı altında belâgatla ilgili eserlerin incelenmesi, hepsinden öte, onların edebî (estetik) ve edebî olmayan (teolojik) yönlerine dikkat etmeyi gerektirir. Bu çelişkili durum, bizzat dikkate değerdir. Ortaçağ İslâm düşünürleri, (edebiyat dışında doğmuş

² 9. yüzyılın ikinci yarısı ve 10. yüzyılın başlarında, Arap ilminin büyük teliflerinin yazılmış olduğuna dikkat etmek önemlidir. Hadis ilminin önemli telifleri (dört büyük hadis koleksiyonu) ve tarih (Taberî Tarihi) de bu dönemde yazılmıştı.

³ Krş. İbnu'l-Mu'tezz, *Bedî'*deki, üslûp ve belâgata ait materyalin ortaya çıkış şartları, kökeni ve özelliği.

⁴ el-Me'mûn'un halifeliği esnasında, Mu'tezilî teoloji sistemini evrensel kılmak amacıyla, yani İmparatorluk içerisinde merkezi teolojik bir sistem yaratmak için, incelemeler yapıldığı herkesçe bilinmektedir. Hükümet görevlileri yönetim tarafından kabul edilmiş teolojik hareketleri desteklemektedir. 22 yıl sonra yaklaşık 847-849'da merkeziyetçilik çabaları başarılı olmadı.

fakat bazı edebî özellikler gösteren) dogmayı, Kur'ân ve onun metni vasıtasıyla haklı çıkarma görevini üstlendiler. Onların kendi dogmasını izah ettikleri "belâgata ait"⁵ sisteme özel dikkat göstererek, faaliyetlerinin tarihini dikkatlice incelemek pratik görünmektedir; teolojinin hükümlerini sağlamada, belâgatin böylece gelişmiş merkezî kavramlarına oynaması için önceden ne gibi bir rol verildi; bu kavramlar, yekdiğeriyle ve/veya kavramsal çerçeveye ve edebî geleneğin temsilcilerinin bir dizi terminolojisiyle nasıl irtibatlandırıldı; ve daha sonra geliştirilecek olan retorik bilimler üçlüsü (*'ilmu'l-ma'ânî*, *'ilmu'l-beyân* ve *'ilmu'l-bedî*) içerisine nasıl sokulabildi. Bu sorulara verilecek cevaplar, bir kimseyi, Arap edebî geleneğinin belli başlı açmazlarının çözümüne daha da yaklaştırabilir⁶.

Yukarıda ileri sürülen sorulara, *i'câz*'ın seçkin bir müellifinin eseri incelenerek cevaplar bulunacak; ayrıca, Kur'ân'ın eşsizliği dogmasının belâgat tarihi içerisinde oynadığı rol, ana hatlarıyla belirlenecektir.

2 Felsefe alanındaki kapsamlı bilgisine, gramerle ilgili eserlerinde bağlı kalan Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Îsâ er-Rummânî (öl. 384/994), sonraki nesillerce Mu'tezilî gramerci olarak tanındı (Brockelmann 1937-1949: I, 113; S I, 175; Carter 1990: 129). Gramerle ilgili eserlerine ilâveten, Kur'ân'ın eşsizliğine dair, *en-Nuket fi I'câzi'l-Kur'ân* (Kur'ân'ın *i'câzi*yle ilgili ince meseleler) adında bir

⁵ Ortaçağ Arap edebiyat biliminin ayırt edilmediğine dikkat etmek gerekir. Bununla beraber, daha sonraki dönemlerde gelişmiş bir dizi kavrama müracaat ederek, böylesi niteliklerin o zaman mevcut olmayan daha erken devrelere hamledilmesi kaçınılmazdır. Bu tip farklara mümkün olduğunca işaret edilecektir. "Retorik/Belâgat", daha sonra görüleceği üzere, bu bağlamda "stil/üslûp" anlamına gelir.

⁶ Kur'ân'ın eşsizliğini edebî açıdan haklı çıkarma, 11. yüzyılın ortalarıyla birlikte genelleşti. Aynı dönemde şiirin ve edebî eserlerin gelişimi yerinde saydı, 10. yüzyılın neoklasik eğilimi gittikçe artarak egemen oldu.

risalesi de günümüze kadar gelmiştir. er-Rummânî'nin düşünceleri, eleştiri ve edebiyat kuramı tarihinde daima dikkate alınmıştır⁷.

3 er-Rummânî'nin kısa, otuzsekiz buçuk sayfalık risalesi yapısal olarak üç ana bölüme ayrılabilir. Kısa giriş, bahsi geçen Kur'ân'ın eşsizliği prensibine ilişkin yedi durumu (*cihe, vech*), pratik bir şekilde tek cümlede liste halinde verir. Ardından, müellif otuzdört sayfadan daha fazlasını kaplayan ayrıcalıklı bir durumun, yani belâğatin (*belâga*) işlenmesine girişir. O, asıl ilgi duyduğu belâgata açıklık getirdikten sonra, geriye kalan altı durumu yalnızca dört sayfada müzakere eder.

4 Girişte, er-Rummânî Kur'ân'ın mucizevî eşsizliğinin anlaşılmasının esasıyla ilgili vecihleri özetler. *İ'câz* şu şekilde ortaya konur: 1) Onu gerektirebilecek nedenlere ve iddialara rağmen Kur'ân'a bir karşı çıkışın olmayışı (*terku'l-mu'ârada*); 2) Hiç kimse (insanlar ve cinler), onun meydan okumasına ayak uyduramamıştır (karşılık verememiştir) (*et-tahaddî li'l-kâffe*); 3) Allah insanları, Kur'ân'la boy ölçüşebilecek bir sanat eseri yaratmaktan alıkoymuştur (*es-sarfe*); 4) Belâgat Kur'ân'da cârîdir (*el-belâga*); 5) Kur'ân, gelecekteki olaylar hakkında gerçek bilgiler verir (*el-ahbâru's-sâdika ani'l-umûri'l-mustakbele*); 6) Kur'ân, kabul edilmiş (edebî⁸) geleneği geçersiz kılar (*nakzu'l-âde*); 7) O, diğer bütün eşsiz mucizelerle karşılaştırılabilir (kayıtsız) (*kıyâsuhû bi-küllî'l-mu'ciz*) (*Selâsu resâ'il* 75).

Bu teolojik görüşler *i'câz* tarihi açısından meşhurdur⁹. er-

⁷ Bkz. *Selâsu resâ'il* 164-196'da kullanılan bir biçimde toplanmış, er-Rummânî'nin *belâgat*'a dair görüşleri hakkında haleflerinin açıklamaları.

⁸ *Selâsu resâ'il* 111, ki burada Kur'ân ve edebî kompozisyonun çağdaş metotları birbiriyle karşılaştırılır.

⁹ Krş. Grotzfeld 1969; Neuwirth 1983, ve özellikle Suyûtî, *el-İtkân*, 147-160, 64. Bölüm (*fi*

Rummânî, incelemeyeyle ilgili tüm olasılıkları birer birer sayar. Sanki o, dilbilimsel bir fenomenmiş gibi algılanan Kur'ân'la alâkalı olmayan her şeyi bir kenara bırakmak için bunu yapıyormuş gibi görünür. Onun hedefi, dil alanına girip -böylece dogmanın yorum alanını daha da genişleterek, Kur'ân'ın onaylanan eşsizliğini dilbilimsel yönlerden açıklamaktır. O, Kur'ân'ın kabulünden doğan olağanüstü hisler ve deneyimin edebiyat vasıtasıyla açıklanması için, belâgat yönüyle Kur'ân'ın metnine yaklaşımın (ki ona edebiyatın bir parçasıymış gibi bakılamaz) meydan okumasını üstlenir.

5 er-Rummânî, belâgata ait olan meselelerin incelenmesine, onun tanımıyla başlar. *Belâgati* tanımlama girişiminde o, öğretisinin ilkelerini oluşturan meselenin üç alanına kısaca değinir. Bu alanlar, bütününe nüfuz ettiği için, onun çalışmasının en önemli temelini oluşturur. Bunlar şöyledir: 1) *Belâgatın* yorum alanları; 2) Muhteva ve şekle ait meseleler; 3) Kabul problemleri.

5.1 İlk adım olarak er-Rummânî, farklı belâgat tiplerini (*genera elocutionis*) ortaya koyar. Şöyle der: “*belâgat* üç (stilistik) düzeye (tabakaya) sahiptir. O, bir üst, bir alt ve üst ve alt düzeyler arasındaki bir orta (stilistik) düzeyden oluşur¹⁰. Yüksek stilistik düzeye giren her şey, mucizevî olarak eşsizdir (*mu'ciz*). İşte bu, Kur'ân'ın *belâgatıdır*. Bunun altında kalan herşey, belîğ konuşan insanların *belâgatıdır*” (Rummânî, *Nuket* 75).

Bir kimse, doğrudan pratik gözlemlere dayanan müellifin eserini okuyarak, üçlü stilistik düzeylerin, Ortaçağdaki Müslüman

¹⁰ *i'câzi'l-Kur'ân*).

¹⁰ Benzeri üslûplar, Yunan ve Romalı müellifler tarafından da formüle edilmiştir. Örneğin, “Üç stilistik tür vardır...: ilki yüksek, ikincisi orta ve üçüncüsü ise basit türdür”, Cornificius, *Rhetorica* 207.

müelliflerin aslında bütün eserlerinde görüldüğünü anlayabilir¹¹. Bu üç düzeyin, Arap edebiyatında hangi şartlarda ilk defa formüle edildiği bilinmez; ister istemez o, Helenizm'den alınmış bir ödünç de değildi. Taksimın görünümü ve uygulanması, belâgat incelemelerindeki realizasyonun önemli bir göstergesi olarak anlaşılabilir. Her ne kadar er-Rummânî, sözü edilen düzeyleri tanıttığı yerde, yalnızca Kur'ân'dan ve âlim kimselerin belîğ konuşmalarından alınan örneklere yer verip üçüncü düzeyi dikkate almasa da; her beşerî konuşma eylemi, bu üç düzeyle nitelendirilebilir. Bundan dolayı, bu üç stilistik düzey, her nedense, altında ikili bir taksim gizliyor gibi görünmektedir.

“Güzelliğe gelince (*el-husn*)” der, sonra da der ki, “*belâgatın* en yüksek düzeyi, Kur'ân'ın belâgatıdır. *Belâgatın* ulaştığı en yüksek düzey ise kesinlikle Kur'ân'dır. Tıpkı şiirlerin, (her ne sebepten olursa olsun) konuşamayan insanlar tarafından taklit edilemez olması gibi (onun belâgat düzeyi ulaşılmazdır); *belâgatın* bu en yüksek düzeyi de, gerek Araplar ve gerekse Arap olmayanlar tarafından taklit edilemezdir (*mu'ciz*). İşte bu (şiir söyleme sanatı) özelde, konuşamayan insanlar tarafından taklit edilemezken, o (Kur'ân) da tüm insanlık (*el-kâffe*) tarafından taklit edilemezdir” (Rummânî, *Nuket* 76). *İ'câz* dogmasının en önemli mesajı, edebî (estetik) bir bakış açısıyla müellif tarafından şöyle formüle edilmiştir: konuşulan (Arapça) dil, iki alana sahiptir: 1) onun bizzat kendi eşsizliği ve taklit edilemezliği ile ilgili ilâhî alan; 2) böylesi mucizevî bir karakteristiktan yoksun olan insanî alan. Bu ikiye bölünme, İslâm (edebî) estetiğinin temel ilkelerinden birisidir. O, Arap dilinin

¹¹ Krş. Örneğin Hattâbî, *Beyân* 26.

gelişmesi, genişlemesi, kabulü ve sonraki değerlendirmesi ile ilgili şartlara etki eder. Ayrıca o, Arapçada oluşturulabilecek edebiyat alanının sınırlarını belirler. er-Rummânî, bu en yüksek stilistik düzeye edebiyatın ulaşabilme olasılığını baştan yok saydığı için, beşerî yaratıcı gücün sınırlandırılmış doğasını fiilen kabul eder. Güncel estetik değerlendirme, teolojik bir doğa yaklaşımıyla öncelenir ve bu noktada er-Rummânî'nin sistemi, İslâm inancının yeterli bir manifestosu olarak kabul edilebilir. İşte bundan dolayıdır ki, Mu'tezileye mensup en-Nazzâm (öl. 846)'a nispet edilen bakış açısı özel bir öneme sahiptir. Ona göre, *i'câz*in özü, Allah'ın Arapları Kur'ân'a mukâbil (bir şey) yaratmaktan alıkoymasıdır (*sarfe*); bu yüzden, *i'câz* yalnızca ilâhî irade tarafından yaratılabilirdi (Boullata 1988: 141-142). en-Nazzâm'ın kesin inancına göre, o, Kur'ân'a ve Arap edebiyatına ait dilbilimsel araçları dikkate alarak, insanoğlunun yaratıcılık yeteneklerini yeniden tesis etmeye çalıştı. er-Rummânî, bir çeşit nebevî düzenleme durumlarında, *sarfe* görüşünü (Boullata 1988: 110) muhtemel bakış açılarından birisi olarak kabul etti. Bununla birlikte, onun belâgata ait sonuçları üzerinde düşünmeyi ve bu kavramı çözmeyi başaramadı¹². Kendi bakış açısından, Kur'ân'ın, peygamberlik alâmetlerinin parçası olduğunu iddia etti¹³. O, tüm *i'câz*-manzumesinin başlangıç ve ana tezlerini (yani konuşma sanatının ilâhî ve insanî alanlarının ayrılığını) ve edebiyattan bilinen üç stilistik düzey ilkesini birleştirdiğinde, onların geçerlilik alanından fiilen vazgeçti. Risalesine baştan başa nüfuz eden teolojik önyargıda şu

¹² Krş. İbn Sinân el-Hafâcî'nin, er-Rummânî'nin uyum (harmoni) hakkındaki açıklamasına yaptığı eleştiri (İbn Sinân, *Surr* 181-185). İbn Sinân, er-Rummânî'nin uyumla alâkalı belirleyici üç düzeyine: kulağa hoş gelen (ahenkli), ahensiz ve orta dereceye itiraz eder. en-Nazzâm'ın halefi olarak o; şu noktayı vurgular ki; bu tür taksimler ve ayrımlar Arap dilini artistik (sanatsal) formlardan yoksun bırakır.

¹³ Krş. *Selâsu resâ'il* 110.

ortaya çıkar: belli stilistik aracın mükemmel realizasyonu Kur'ân'da bulunabilir.

5.2 er-Rummânî *belâgat* hakkındaki girişe aşağıdaki açıklamayla devam eder: "Belâgat (*belâga*), (yalnızca) içeriği (*ma'nâ*) anlaşılır kılmak demek değildir, çünkü o, iki konuşan kişinin dışında meydana gelebilir, onların her ikisi de anlamı birbirlerine ulaştırabilir, birisi belîğdir, aksine öteki belîğ değildir. *Belâgat* ne de sırf lafız ve anlam ilişkisi demektir (*tahkîku'l-lafz 'ale'l-ma'nâ*), çünkü her ne kadar anlamın lafızla ilişkisi varsa da, sonuncusu zayıf, sıkıcı, tuhaf ve yapmacık olabilir. Bilakis, yalnızca, anlam lafzın en güzel şekliyle (*fi ahseni sûre mine'l-lafz*) kalbe ulaştırılırsa, *belâgata* erişilebilir" (Rummânî, *Nüket* 75-76).

er-Rummânî, *belâgatın* tanımını dikkatle yapmaya çalışır. Anlamın aktarılmasına hizmet eden veya lafızla ilgili olan faktörleri, yani muhteva ve şekille ilgili esasları, gereğinden fazla vurgulamaktan kaçınır. O, muhteva ve şekil arasındaki çatallaşmayı hafifletmesi beklenen *sûret* (form, şekil) adı verilen yeni bir fenomeni tatbik ediyor gibi görünmektedir. Bununla bağlantılı olarak, sözünü etmeye değer bir şey de; 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin bir yüzyıl sonra muhteva ile şekil arasındaki sanatsal birliği gösteren ifadeleri nitelendirmek için aynı kelimeleri kullanmasıdır¹⁴. Gustave E. von Grunebaum, değişmez ve çözülemez *ma'nâ/lafz* çatallaşmasını Arap edebiyatındaki en önemli tahditlerden biri olarak fark ettiğinde, *sûret* fenomeni ile ilgili girişimleri duymazlıktan gelir¹⁵. von Grunebaum'a göre, yukarıda bahsi geçen tahdit, Arap müelliflerinin nesnelere (*ma'ânî*,

¹⁴ Krş. Heinrichs 1969:77.

¹⁵ Krş. Grunebaum 1952.

res) kelimeleri (*lafz, verba*) eserlerinde başlı başına varlıklar olarak birleştirmelerinde açıkça ortaya konur (Grunebaum 1955: 134-135). Gelenek, bir taraftan şiire ait objelerin (*ma'ânî*) dökümünü ve diğer taraftan da değişmeyen, mekanik olarak özerk ve yaratıcıların tasarrufunda olan dil sistemini hazırlar. Dilbilimsel ögeler ideal olarak kimliklerini korur ve devam ettirirler (Grunebaum 1955: 135). er-Rummânî'nin *ma'nâ, lafz ve sûreti* özenle ayırmaştırması ve yine onların belâgata ait terimler olarak kullanımı, *sûret*'in yeni, *ma'nâ* ve *lafz*dan bağımsız bir kategori olduğunu gösterir. Bu yaklaşım lâyıkıyla vurgulanamaz. Gözlenebildiği kadarıyla bu yaklaşım devam ettirildi ve muhtemelen Mutezilî etki altındaki çevrelerde örnekleri mevcuttu.

5.3 Az önce zikredilen tanımlamaya göre, mesaj kalbe vasıl olur. Müellif daha ilerideki birkaç sayfada şunları söyler: “Sözü edilen mütalâa konularına göre, yapılan konuşmanın en üst stilistik düzeydeki *belâgata* ait olduğu zihinde açık hâle gelsin diye, *i'câz*, bütün (dilbilimsel) fenomenlerin içerisinde mevcut olduğu bir yolla ortaya konur” (Rummânî, *Nuket* 78). Bu parçadaki fikirler şöyle anlaşılabilir: Şu çok iyi bilinmektedir ki Ortaçağdaki İslâm psikolojisi hissi, akli ve ruhu birbirinden ayırıyordu. İnsanoğlu için, “ki zekâsı onu hayvanlardan ayırır”, entelektüel aktivite önemli olduğundan dolayı, mantıksal düşünme (muhâkeme hissi) mühim bir rol oynamadı. Bu, aklın (*'akl*) entelektüel kısmına aittir- ve eski geleneklere göre, kalp onun merkezidir. er-Rummânî, kalbe nüfuz eden ya da etmeyen mesajla ilgili görüş belirttiği yerde zekânın kavrayıcı işlevi üzerinde durdu; fakat hislere değinmedi. Böylece, fiziksel algıyı düşünmeden ayıran geleneğin terminolojisini kullandı. Entelektüel aktivite onun sisteminde belirleyici bir role sahiptir. Ona göre, incelenen edebiyatın işlevi, entelektüel aktivitenin bir bölümünü oluşturan mesajı alıcıya

ulaştırmaktır¹⁶.

6 Girişin önemli noktaları özetlenerek aşağıdaki sonuç ortaya çıkarılabilir. er-Rummânî'ye göre belâgat (*belâga*) açısından ilâhî ve beşerî alanlar, açık bir biçimde ayrıdır. Belâgat ne *lafızda* ne de *ma'nâda*, bilakis *sûrette* ortaya çıkar. Sonuncusu (*sûret*), önceki iki fenomeni de kapsayan tamamen farklı bir varlık alanıdır. Edebiyat entelektüel faaliyetin konusudur. Yukarıda dikkat çekildiği üzere, bu ifadeler er-Rummânî'nin tüm eserine nüfuz eder; onun her bölümüne hâkim olur; ortaçağ İslâm estetiği diye adlandırılabilen estetik konuşma tarzının esası olarak hizmet eder.

7 er-Rummânî'nin Yunan mantığı alanında oldukça deneyimli meşhur bir dilbilimci olduğu herkesçe bilinir. Bu yüzden, *belâgata* girişte er-Rummânî'nin onu, mantıksal bir taksim düzeniyle tanımlamış olması şaşırtıcı değildir. er-Rummânî, *belâgat* ıstılahı üzerinde özenle durduktan sonra, onun taksimine girişir. Ona göre *belâgat* on düzeyden oluşmaktadır. Bu düzeyleri, A. Neuwirth tarafından önerilen gruplandırmayı dikkate alarak, sunmak pratik görünmektedir. (Bayan) Neuwirth üç grup meydana getirdi: 1) Aslı *bedî'* ögeler (*teşbîh*, benzetme; *isti'âre*, metafor; *tecânüs*, cinas; *mubâlağa*, abartı); 2) Dilbilimsel özellikler olarak kabul edilebilen ögeler (*icâz*, az sözle çok şey anlatma; *beyân*, apaçıklık, hatiplik; *telâ'um*, uyum/ahenk); 3) ve er-Rummânî tarafından yeni sunulmuş olan şu üç *belâgat* ögesi: *tasrîfu'l-ma'ânî* (konudaki sistematik değişim), *tadmîn* (ilâve veya referans, kök vasıtasıyla fakat içerik dilbilimsel vasıtalarla ortaya konmaz), *fevâsıl* (Kur'ân'ın kafiyesi veya

¹⁶ Arap edebiyatı aynı zamanda şiir sanatının ve edebiyatın işlevinin öğretme ve hoşnut etmede gördü: *beyân* (açık iletişim) ve *sihr* (büyü) iki anahtar kelimeydi. Onlar, Peygamber'e atfedildi ve vahiy yoluyla meşru kılındı. Krş. Grunebaum 1955.

ritmik birlikleri/birimleri)¹⁷. Taksimat, *belâgat* öğelerinin veya tabakalarının, edebî sanat eserlerinin tetkiki esnasında gelişmiş dilbilimsel figürlerle (*figurae elocutionis*) özdeş olduğunu açıkça örneklendirir. İncelemeleri esnasında er-Rummânî önemli açıklamalar yapar, örneğin, mecaz (metafor) türlerinin izahına ilişkin teşbîh ve mecaz ayrımı gibi. Onun popülaritesi ve şöhreti, stilistik öğelerin tanımlanması ve uygulanması tarihinde gözlemlenebilir. er-Rummânî'nin düşüncelerinin ve görüşlerinin izlerine sonraki müelliflerin eserlerinde rastlanabilir: İbn Reşîk, İbn Sinân el-Hafâcî, 'Abdulkâhîr el-Curcânî ve başkaları¹⁸.

8 Avrupaî gelenekten bilinen belâgata ait eserlerin yapısıyla, er-Rummânî'nin *belâgata* dair eserinin yapısı arasında bir karşılaştırma yapılırsa, iki yaklaşımın açıkça birbirinden farklı olduğu görülür. Aristoteles'e göre retorik, organik bir sistem kurar. Sentezinde o, retoriği bağımsız bir bilim dalı olarak kabul eder. Aristoteles, onun kendine özgü sebeplerini, retorik türlerini, psikolojik ve mantıksal delillerini, ahlâk ve politikayla ilişkisini, stilistik gereksinimleri ve retorik konuşmanın kısımlarını belirler (Aristoteles, *Opera* 1403b6-1420b4). Onun *Rhetoric*'inin yapısına bakarsak, er-Rummânî tarafından ele alınan *belâgat* öğelerinin, Bölüm Üç (Book Three)'ün yalnızca muhtevasıyla benzer olduğu açıkça ortaya çıkar. Aristoteles'in *Rhetoric*'inin Bölüm Üç'ü şunları irdeler: 1) Sunuş tarzı ve üslûpla ilgili genel meseleler (üslûp eğer uygun bir açıklığa sâ'ipse mükemmel, sertse fakirdir); teşbîhler, mecazlar, dilbilgisel doğruluk, üslûbun görkemi, uygunluk, nesirsel uyum, periyodik üslûp, esprili, anlamlı, canlı belli başlı ifade türlerine özgü üslûplar. 2) Retorik

¹⁷ Krş. Neuwirth 1983: 77.

¹⁸ Kişisel stilistik öğeler başka bir araştırmada ele alınacaktır.

konuşmanın kısımları: giriş, iddiaları çürütme, öyküsellik, delil, çürütme vasıtası olarak soru sorma ve sonuç (*aymı yer*). Neticede, er-Rummânî'nin eseri, Bölüm Üç'ün yalnızca birinci kısmıyla, stilistik öğelere ait, bazı benzerlikler gösterir. Ayrıca muhtevanın¹⁹ karşılaştırılması şunu kanıtlamaktadır ki; bütün bunlardan sonra, er-Rummânî'nin savunmacı *belâgat* anlayışı, retorik açıdan güzel konuşmanın icrasını, belâgati ve üslûbu ele alır; ve sadece sınırlı bir anlamda retorik olarak kabul edilebilir²⁰.

Belâgat kavramı, 'İlmu'l-belâga ile karşılaştırıldığında, daha sonra evrensel olması için, aşağıdaki sonuç çıkarılabilir. Kendi üçlü sistemiyle 'İlmu'l-belâga, söz söyleme biliminin 12-13. yüzyıllara kadar birikmiş tüm bilgisini kapsar. İcracılar, daha uygun ifadeyle sistemleştirenler, Fahrüddîn er-Râzî (öl. 1209), gelenekleri iyi bildiğine inanılan es-Sekkâkî (öl. 1229) ve hepsinden öte *nazma* (dizmeye, tertip etmeye) dair bir inceleme sunan 'Abdulkâhir el-Curcânî (öl. 1078) idi²¹. Üçüncü bölümü "Ma'ânî ve Beyân İlimleri" alt başlığı altında, es-Sekkâkî tarafından hazırlanan *Miftâhu'l-'Ulûm* (Bilimlerin Anahtarı) adlı sentez şunları irdeler: 1) Arapça sözdizimi

¹⁹ Bkz. Örneğin; Cornificius, *Rhetorica* Kitap Dört (Book Four)'ün konusu: 1) Stilistik türler; yüksek, orta ve basittir. 2) Stilistik ihtiyaçlar; zarafet, iyi işlenmiş olma ve göz alıcılıktır. Daha fazlası için bkz. Quintilianus, *Institutio*, 419-478 (Kitap VIII)'in konusuna: Genelde üslûp hakkında; üslûbun üstünlükleri, açıklık, Latin dilinin özelliklerine sahip olma, belâgat, icâz ve mecâzlar(mecâz, istiâre)dir.

²⁰ Pseudo-Longinus'un On the Sublime (Yüce Üzerine) adlı eseri, gözalıcı etkilerin unsurlarını, yaratıcı sanatkar ve alıcının bakış açısından inceler. Bunlar doğuştan Allah vergisi olabilir ve öğrenme süreci boyunca kazanılmış da olabilir. Tasavvurlar ve duygular ilk grubu oluşturur. İkinci grup ise düşünceler, konuşma biçimleri, kelime düzeni, ahenk ve hoş sedadan oluşur. Modern Arap edebî tenkitçiliğinin Pseudo-Longinus'un Kur'ân'ın eşsizliğine dair düşüncelerini keşfetmesi rastlantısal olamaz. Krş. 'Abbâs 1978:339.

²¹ Curcânî, *Esrâr*; Curcânî, *Delâ'il*. el-Curcânî şunları iddia etti: 1) bazı kelimeler diğerlerinden daha seçkin değildir. 2) düşünceler, âdeta, kelimeler olmaksızın tek başlarına var olmazlar; Bu yüzden, onlar tek başlarına değerlendirilemezler. Onun prensibine göre seçkin üslûp, birleştirme, *nazm* yoluyla kazanılabilir; *nazm* tabiri, farklı anlamlara gelir.

(giriş ve *ma'ânî*'nin ana noktalarının aydınlatılması); 2) Stilistik araçlar (*beyân* ilmi); 3) *Bedî*' ilmi. er-Rummânî'nin *belâgat* kavramıyla ilgili öğeleri, bütün bu üç bölümde bulunabilir; bununla birlikte, bütün bu üç bölümde, onun kavramının bütün öğelerinin izine rastlanamaz²². *İlmu'l-belâga*'nın daha sonraki gelişimi el-Kazvîni (öl. 1338)'nin *Telhîsu'l-Miftâh* (el-Miftâh'ın Özeti – es-Sekkâkî'nin eserine dair) adlı eseriyle sona erdi²³. O, şu kısımlara ayrılır: 1) *İlmu'l-ma'ânî*, muhtevası itibarıyla gramerin sözdizimsel kısmına ve biçimsel mantığa ait bir bilim dalı; 2) *İlmu'l-beyân* (aynı düşünce farklı beyan düzeylerinde ifade edilebilir; öğeleri *'teşbih'*, *'isti'âre'* ve *'kinâye'* dir); 3) *İlmu'l-bedî*, stilistik araçlar bilimi²⁴. er-Rummânî'nin *belâgat* öğelerinin idamesi, bazı kısıtlamalarla yalnızca bu komple sistem içerisinde kabul edilebilir. er-Rummânî tarafından oluşturulan *belâgat* sınıfları dışında, *tasrîf* ve *tadmîn*, oldukça düzgün dilbilgisel bir sentez temeli üzerinde gelişti, fakat bunlar es-Sekkâkî'nin eserlerinde bulunamaz; *fevâsıl* da daha sonraları nadiren kullanıldı. Öte yandan, esasen er-Rummânî'nin *'ilmu'l-beyân* alanındaki bu meselelere ilişkin görüşlerini ifade etmiş olduğu da açıktır. Girişte; uzmanlar belirli öğeleri, kavramsal çerçeveyi ve edebî geleneğin metodik araçlarını kullandıkları esnada, Kur'ân'ın eşsizliği ile ilgili çalışmaların, onun dilbilimsel bir fenomen olarak incelenmesine yol açtığı üzerinde duruldu. Ortaçağdaki çabaların bir sonucu olarak, *'ilmu'l-belâga* diye özetlenebilen yeni estetik bir söz söyleme tarzı gelişti. Biz az önceki karşılaştırmada, diğerleri artık kullanılmaz

²² er-Rummânî'nin *tasrîf* yorumu daha sonraki edebiyatta kabul görmedi. Ahmed Matlûb'un özetine göre, yalnızca el-Bâkîllânî onun adımlarını takip etti. Krş. Matlûb 1986: II, 251.

²³ Mehren 1853 içinde basıldı.

²⁴ Krş. Mehren 1853: 19, 20, 97. O, *İlmu'l-ma'ânî*'yi "Begriffslehre", *İlmu'l-beyân*'ı "Darstellungslehre", *İlmu'l-Bedî*'i ise "Tropenlehre" diye tercüme etti.

olurken, er-Rummânî tarafından oluşturulan bazı kategorilerin daha sonraki müelliflerce daha da geliştirildiğini göstermeye niyetlendik. Bazı açılardan er-Rummânî'nin *belâgat* görüşü, örneğin el-Kazvî'ninkinden çok daha sınırlı idi; bununla birlikte bazen o, daha geniş bir manada anlaşılabilir. Bunun nedeni; er-Rummânî'nin sanatsal konuşmaları üslûp itibarıyla (estetik açıdan) incelemeyi üstlenmemiş, fakat kendi görüşlerini Kur'ân'ın eşsizliği bağlamında açıklamış olmasıdır. Esasen o, sözlü ifade sanatının bölümlerini, stilistik düzeyleri (*genera elocutionis*) ve stilistik öğeleri (*figuræ elocutionis*) inceledi. Bu onun, metnin kutsal niteliğini dikkate alarak, retorikteki *belâgat* (elocution) kavramıyla ilişkilendirilen *belâgat* anlayışını nasıl şekillendirdiğidir. Bu retorik, yani '*ilmu'l-belâga*, gene de Aristotelesçi retorikten daha sınırlıydı.

9 Sonuç olarak, biraz daha açıklama yapılması gerekir. Girişte, Kur'ân'ın eşsizliğini amaçlayan çalışmanın, onun dilbilimsel bir fenomen olarak ele alınıp incelenmesine zemin hazırladığı açıklandı. İncelemeler esnasında uzmanlar, belirli öğelerden, kavramsal çerçeveden ve edebî gelenekte bulunan bir dizi metottan yararlandılar. Ortaçağ İslâm bilginleri, yukarıda çizilen çerçeve içerisinde *belâgata* ait özel bir sistem hazırladılar. Onların öncelikli gayesi, Kur'ân'ın dilbilimsel eşsizliğini; yani Kur'ân'ın, bizzat *belâgat* olduğunu kanıtlamaktı. Bunun bir sonucu olarak, Yunanlıların, Romalıların ve Ortaçağ Batı Avrupa'sının retorik bilimine ait eserleriyle İslâm dünyasının *belâgata* ait eserleri arasında önemli bir farklılık vardır. Antik dönemde retorikle ilgili eserlerin geliştirilmesi ve sürekli incelenmesi, retoriğe ait faktörlerin izahını ve analizini, böylece gelecekteki *belâgatçılara* müracaat kitapları sağlamayı hedefledi. Bu nedenle, *belâgata* ait eski eserler, aslında örf-âdetle yerleşmiş ve

kuralcıydı. Hatta yüzeysel bir karşılaştırma, Antik dönemin geleneksel retorîği ile İslâm dünyasında gelişen belâgat arasındaki farklılığa ait yeterli kanıt sağlar. İslâm dünyasında müellifler, edebî gerekçelerine ters olarak, teolojik gerekçeleri tanımlamaya, sıralamaya ve kanıtlamaya niyet ettiler. Bu nedenle, onların incelemelerinin sonucu teolojinin alanı içerisine gelip dayandı. Onların çalışmaları, betimleyici ve üstlendikleri görev dikkate alındığında savunmacıydı. Bu bağlamda, *belâgatın* (retorik) işlevini, derin kavrayış ve Kur'ân müktesebatına teşvik olarak gören Ebû Hilâl el-'Askerî ve diğerlerinin kanaatleri kabul edilebilir görünmektedir²⁵.

KAYNAKÇA

A. Ana Kaynaklar

Aristotle, *Opera* = Aristotelis *Opera* ex recensione Immanuelis Bekkeri editio Academia Regia Borussica. Editio altera quam curavit Olof Gigon. Berlin, 1960.

'Askerî, *Sinâ'ateyn* = Ebû Hilâl el-'Askerî: *Kitâbu's-sinâ'ateyn. el-Kitâbe ve's-şi'r*, nşr. 'Alî Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire, 1971.

Cornificius, *Rhetorica* = Cornifici *Rhetorica ad C. Herennium*, nşr. Tamás Adamik. Budapeşte, 1987.

Curcânî, *Esrâr* = 'Abdulkâhir el-Curcânî: *Esrâru'l-belâga*, nşr. Helmut Ritter. İstanbul, 1954.

Curcânî, *Delâ'il* = 'Abdulkâhir el-Curcânî: *Delâ'ilu'l-i'câz*.

²⁵ Krş. 'Askerî, *Sinâ'ateyn* 7, ve İbn Haldûn, *Mukaddime* III, 338.

Beyrut, 1978.

Curcânî, *Risâle* = Ebû Bekr 'Abdulkâhir ibn 'Abdirrahmân el-Curcânî: *er-Risâletu 'ş-şâfiye. Selâsu resâ'il* 115-158 içinde.

Hattâbî, *Beyân* = Ebû Suleymân Hamd ibn Muhammed ibn İbrâhîm el-Hattâbî: *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân. Selâsu resâ'il* 19-72 içinde.

İbn Haldûn, *Mukaddime* = Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah: An introduction to history*. çev. Franz Rosenthal. London, 1958.

İbnu'l-Mu'tezz, *Bedî'* = 'Abdullâh İbnu'l-Mu'tezz: *Kitâbu'l-bedî'*, nşr. I. Kratchkovsky. London, 1935.

İbn Sinân, *Sırr* = İbn Sinân el-Hafâcî: *Sırru'l-fesâha. Selâsu resâ'il* 181-185 içinde.

Quintilianus, *Institutio*, M. Fabi Quintiliani *Institutionis Oratoriae* libri duodecim, nşr. M. Winterbottom. Oxford, 1970.

Rummânî, *Nuket* = Ebu'l-Hasen 'Alî ibn 'İsâ er-Rummânî: *en-Nuket fî i'câzi'l-Kur'ân. Selâsu resâ'il* 73-113 içinde.

Sekkâkî, *Miftâh* = Ebû Bekr Yûsuf ibn Ebî Bekr ibn Muhammed es-Sekkâkî: *Miftâhu'l-'ulûm*, nşr. Na'îm Zarzûr. Beyrut, 1983.

Suyûtî, *İtkân* = 'Abdurrahmân ibn Ebî Bekr es-Suyûtî: *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire, 1978.

Selâsu resâ'il = *Selâsu resâ'il fî i'câzi'l-Kur'ân li'r-Rummânî ve'l-Hattâbî ve 'Abdulkâhir el-Curcânî fî'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye ve'n-nakdi'l-edebî*, nşr. Muhammed Halefullâh Ahmed, Muhammed Zağlûl Sellâm. Kahire, 1991.

B. İkincil Kaynaklar

'Abbâs, İhsân. 1978. *Ta'rîhu'n-nakdi'l-edebeî 'inde'l-'Arab. Nakdu's-şi'r mine'l-karni's-sânî hatte'l-karni's-sâmin el-hicrî*. Beyrut.

Boullata, Isa J. 1988. "The Rhetorical Interpretation of the Qur'ân: I'jâz and Related Topics". *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'ân*, nşr. Andrew Rippin. Oxford. 139-157.

Brockelmann, Carl. 1937-1949. *Geschichte der arabischen Litteratur*. Leiden.

Carter, Michael G. 1990. "Arabic Grammar". *Religion, learning and science in the 'Abbasid period*. (= *The Cambridge History of Arabic Literature*), nşr. M. J. L. Young, J. D. Latham, R. B. Serjeant. Cambridge.

Grotzfeld, Heinz. 1969. "Der Begriff der Unnachahmlichkeit des Korans in seiner Entstehung und Fortbildung". *Archiv für Begriffsgeschichte* 13. 58-72.

Grunebaum, Gustave E. von. 1952. "The Aesthetic Foundation of Arabic Literature". *Comparative Literature* 4. 323-340.

Grunebaum, Gustave E. von. 1955. *Kritik und Dichtkunst*. Wiesbaden.

Heinrichs, Wolfhart. 1969. *Arabische Dichtung und griechische Poetik. Hâzim al-Qartâğannîs Grundlegung der Poetik mit Hilfe aristotelischer Begriffe*. Beirut.

Matlûb, Ahmed. 1986. *Mu'cemu'l-mustalâhâtî'l-belâgiyye ve tatavvurihâ*. Cilt. II, Bağdat.

Mehren, August F. 1853. *Die Rhetorik der Araber.*
Copenhagen.

Neuwirth, Angelika. 1983. "Das islamische Dogma der
'Unnachahmlichkeit des Korans' in literaturwissenschaftlicher Sicht".
Der Islam 60. 166-183.